

Middeleeuwers tussen hoop en vrees

Cas van Houtert

verscheen bij Uitgeverij IJzer

ISBN 978 90 8684 120 2

aantal pagina's 603

Prijs 29,95 euro

uitgeverij IJzer
Utrecht

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 Karel de Grote

Apostel zonder mededogen

- De Kerstnacht van Koning Karel 11
- Dynastie in de maak 13
- Daar komt de ijzeren koning 23
- Apostel met een zwaard 30
- Italiaanse avonturen 39
- Zijn lust en zijn leven 47
- De verovering van de Ring 53
- Veroвераar wordt Mecenas 58
- Dood en onsterfelijk 66

Hoofdstuk 2 De Noormannen

Rovers worden koning

- Krijgers van de zee 73
- Van Walcheren tot Groenland 80
- Langs Dnjepr en Wolga 87
- Piraten worden hertog 96
- Op naar Hastings 104
- Macht en luister in het diepe zuiden 117

Hoofdstuk 3 Het jaar duizend

In de ban van de wederkomst

- Het einde naakt 131
- De handlangers van de Antichrist 138
- De laatste keizer van Rome 147
- Het visioen waarin Christus weende 158
- Bekeert u nu het nog kan 166
- Het jaar van de ontknoping 178

Hoofdstuk 4 De gang naar Canossa

Keizers en pausen vechten om de macht

- Een zondaar in de sneeuw 185
- De keizers en hun kapelaan 192
- De brave Hendrik III 204

Geboren om te heersen	210
De plaatsbekleder	219
Winnaars worden verliezers	225

Hoofdstuk 5 De eerste kruistocht

Pelgrims met een zwaard

God wil het	237
De kruistocht van de wanhoop	244
Om vergeving van mijn misdaden	251
De wegen naar Constantinopel	259
Te gast bij de keizer	264
De val van Nicea	273
Hachelijke uren	279
De graaf van Edessa	285
Bloed, zweet en tranen	291
Voor de poorten van de hel	298
Een bloedrode banier	305
In het spoor van de Heilige Lans	309
Het heilig vuur dooft	316
Tranen bij het Heilig Graf	330
Bondgenoten zwaaien af	338
Afscheid van de wapenen	341

Hoofdstuk 6 Cluny

Een tweede zon op aarde

Sporen van luister	355
De roep van de woestijn	361
De leer van De Gezegende	367
Een vreedzame Engelenburcht	375
Liever abt dan paus	383
Een gebed zonder eind	389
Een monnik bouwt zijn imperium	397
Een passend huis voor Gods glorie	404
Muiterij in de abdij	412
Nazomer in Cluny	419
Op weg naar het einde	428

Hoofdstuk 7 Abélard en Héloïse

Liefde in de middeleeuwen

Op weg naar roem	433
------------------	-----

Liefde en lijden	443
Monnik wordt ketter	453
Overleven in de wildernis	462
Terug naar Héloïse	470
Tot zwijgen gebracht	476

Hoofdstuk 8 De kathedralen

Bouwen tussen hemel en aarde

Vermoeid land richt zich op	489
Apostel van het licht	497
Steeds groter, steeds mooier	506
Bouwen in de palm van Gods hand	513
Het Nieuwe Jeruzalem	520
Triomf van bevlogenheid	528
De klassieken	538
De kathedraal van de macht	545
Naar Toledo en Milaan	553
Hoogtepunt en debacle	564
Tijden van luister en verval	572
In de greep van barbarij	578

Namenregister

Namenregister	589
Bronnen en geraadpleegde literatuur	601

Eerste hoofdstuk van hoofdstuk 2

Hoofdstuk 2

Noormannen

Rovers worden koning

Krijgers van de zee

In het gezegende jaar 787 maakte de Angelsaksische Kroniek voor het eerst melding van ongenode gasten uit het ‘Land der Dieven’. Ze kwamen met drie boten uit het noorden, trokken hun schepen op het strand en marcheerden in gesloten gelederen naar Dorchester, een plaatsje dat dicht bij de kust lag. Onderweg kwamen zij de baljuw tegen die te paard, samen met enkele knechten, poolshoogte kwam nemen. Een vriendelijke man die, zoals hem was opgedragen, de vreemdelingen beleefd naar de naburige haven verwees. Zij begrepen hem niet of wilden hem niet begrijpen, trokken hem van zijn paard en sloegen hem dood. En ook zijn knechten. Waarna zij de bewoners van Dorchester van hun bezittingen beroofden en de stad in brand staken. Ziedaar de entree van de Noormannen in de West-Europese geschiedenis. De baljuw heette Beaduhjeard. Hem komt de eer toe het eerste met naam en toenaam bekende slachtoffer van de Noormannen te zijn.

Kort daarna deden de rovers het eiland Lindisfarme voor de kust van Northumberland aan. Daar hadden de monniken van Saint-Aidan al meer dan twee eeuwen ongestoord hun hart tot de Heer geheven. Daaraan dankte het eiland ook zijn naam: *Le’n Dis fearann*, Land met God. De mannen uit het Land der Dieven waren daar niet van onder de indruk. Zij roofden de abdij leeg, staken haar in brand en wierpen de monniken van de hoge rotsen in zee. Ook andere kloosters en nederzettingen in het noorden van Brittannië werden uitgemoord en weggevaagd. Er ging geen jaar meer voorbij of de Angelsaksische Kroniek had groot onheil te melden.

Het was het begin van een ramp waarbij de plagen van Egypte verbleken. Anderhalve eeuw lang schuimden de rovers de kusten van Europa af op zoek naar kostbaarheden, paarden en vee. En ook: slaven. Na de Engelse kusten moesten die van de Lage Landen en Frankrijk eraan geloven. Daarna waagden de rovers zich op rivieren en verwoestten zij diep in het land gelegen steden en dorpen, kerken en kloosters. Het is

verbazingwekkend hoe ver hun arm reikte: tot Dorestad, Nijmegen, Asselt, Antwerpen en Gent in de Lage Landen. Tot Londen, York en Dublin in Groot-Brittannië. Tot Parijs, Orléans, Toulouse, Lyon en Marseille in Frankrijk. Tot La Coruna, Lissabon en Sevilla in Spanje en Portugal. En tot Pisa en Genua in Italië.

Hoe gaan we ze noemen? Noormannen, naar de windrichting waaruit zij naderden? Scandinaviërs, naar het deel van Europa dat zij bewoonden? Denen, de naam die zij zelf mee naar Engeland brachten? Of Vikingen, zoals zij, niet zonder trots, zichzelf in oude sagen noemden: mannen van de *Viks*, de baaien, stranden en fjorden van het Hoge Noorden? Het maakt niet uit, ál hun namen joegen de bewoners van Noordwest-Europa de stuipen op het lijf. Goddeloze moordenaars, rovers en brandstichters waren het. Baarlijke duivels, handlangers van de *Antichrist*. Zo staan ze te boek in talrijke annalen, kronieken en andere getuigenissen van tijdgenoten. Twee eeuwen lang klonk in kerken en kapellen van het christelijke Avondland één gebed: *A Furore Normanorum libera nos, Domine*. In de volktaal: Van de razernij der Noormannen verlos ons Heer.

Historici uit onze eigen tijd pleiten voor een meer genuanceerde benadering. Zij wantrouwen de chroniqueurs, want die droegen gewoonlijk de monnikspij en hadden te veel leed geleden om nog objectief verslag te kunnen doen. Zij gaan te kort door de bocht, heet het, en scheren de boosdoeners ten onrechte over één kam. Bovendien: de Noormannen hadden in hun tijd op het gebied van moord en doodslag bepaald geen alleenvertoningsrecht. Het was niet eens hun corebusiness. We mogen ze immers ook zien als ondernemende handelaren, ontdekkingsreizigers, scheepsbouwers, kenners van het zeewezen, kolonisten, ambachtslieden en kunstenaars. Ze hadden hun eigen cultuur, noteerden hun eigen poëtische verhalen en verstonden de kunst van goud en zilver prachtige sieraden te smeden. Ze hadden hun eigen schrift, een systeem van *runen* dat onder de Germaanse volkeren lang gemeengoed was geweest en dat zij, toen hun tijdgenoten al lang waren overgeschakeld op het Latijnse alfabet, nog gebruikten om de nagedachtenis aan hun voorouders te eren. Zij kerfden ze in monumentale keien (anderhalf tot twee meter hoog), waarvan er in de Scandinavische landen nog honderden te bezichtigen zijn. Later,

toen de meeste Vikingen hun wilde haren hadden verloren, ontpopten zij zich als energieke ondernemers, daadkrachtige bestuurders en eminente bouwheren. Ze zouden het, letterlijk en figuurlijk, ver brengen. Hun sporen zijn vandaag nog te bewonderen in Engeland en Normandië, Zuid-Italië en Sicilië, IJsland en Groenland, Rusland en Oekraïne. Tot in Antiochië en Jeruzalem toe.

In den beginne leefden zij op de eilanden en smalle kuststreken van Denemarken, Noorwegen en Zweden. Door nevel en winterse duisternis onttrokken zij zich aan het oog van de min of meer beschaafde wereld. De Romeinse legioenen hadden hen nooit gevonden, de Karolingers wisten nauwelijks van hun bestaan en de missionarissen hadden de reis naar het Hoge Noorden niet aangedurfd. Ze hadden hun eigen wereld en hun eigen hiernamaals. Ze dienden hun Goden en geloofden in een hemel. De naam van hun hiernamaals heeft tot in onze dagen zijn betekenis behouden: het *Walhalla*. Hun mythologie was gecompliceerd en karakteristiek genoeg om de vergelijking met die van Grieken en Indiërs te doorstaan. Zij verhaalt van diepgevroren reuzen die door een raadselachtig wezen met een hete tong werden ontdood en tot leven gewekt. Die uit hun eigen lijf de wereld schiepen, de zeeën uit hun bloed, de aarde uit hun vlees, de bergen uit hun botten en het uitanspel uit hun schedel, rijk versierd met blinkende sterren.

Uit een indringend samenzijn van Bor en Bestla werden drie zonen geboren: Odin, Vili en Vé. Uit drijfhout, een gift van de zee, schiepen zij de mens. Zijn adem en stem kreeg hij van Odin, zijn bewustzijn en souplesse van Vili, zijn zintuigen van Vé.

Dan was er ook nog de levensboom, waarin allerlei magische wezens huisden, variërend van witte elfen tot vuurspuwende draken. En een onderwereld vol zwarte elfen, kwaadaardige dwergen en andere griezels. De mensen woonden in een gebied dat Midgaard heette, een naam die veel goeds beloofde. Alles bij elkaar was er stof genoeg om een lang verhaal te beginnen. Dat bloeide op in lange zittingen rond een hoog opflakkerend vuur, onder het genot van bier en andere pittige brouwsels. Hetgeen een zegen was, vooral in de winters die zo donker waren dat er nauwelijks verschil was tussen dag en nacht.

De hemel was tot de laatste plaats bezet met goden. Veel macht lag in handen van het driemanschap Thor, Odin en Freyr. Thor was superi-

eur, zij het niet almachtig. Hij jakkerde in een door geiten getrokken strijdswagen door het universum, zwaaide zijn kolossale hamer, zaaide dood en verderf onder trollen, reuzen en ander addergebroed. Tussen de bedrijven door had hij een adembenemend seksleven. Daarbij gaf hij vrouwen weinig kans zich aan zijn daadkracht te onttrekken.

Odin, die een van zijn ogen had geruild tegen een slok uit de Bron van Kennis, was de patroon van koningen en wijzen. Hij regeerde over het Walhalla, waar de ontvangst verzorgd werd door krijgshaftige vrouwen, de *Walkuren*. Zij verzamelden op het slagveld gesneuvelde mannen om ze in triomf naar het Walhalla te voeren, althans degenen die met de bijl of het zwaard in de hand gestorven waren.

Nummer drie in de hiërarchie, Freyr, ging over de vruchtbaarheid. Zelf was hij toegerust met een waarlijk monumentale fallus. Daarmee bediende hij onder vele anderen zijn bloedmooie zuster Freya. Op haar beurt deed Freya het met eenieder die haar wat te bieden had. Met de vier dwergen bijvoorbeeld die haar met een oogverblindende halsketting, de *Brisingamen*, hadden verblijd.

Veel zo niet alles ademde geweld en erotiek in de verhalen. De toehoorders lieten zich er graag door inspireren. Het Griekse spreekwoord *Quod licet lovi non licet bovi* (Wat God vergund is, is zijn kudde niet toegestaan) was nog niet tot het Hoge Noorden doorgedrongen.

Tegenover de mensen waren de goden veeleisend. Om ze mild te stemmen, moesten dure offers worden gebracht. Alle levende wezens kwamen daarvoor in aanmerking. Ook mensen. Rond de met goud en zilver versierde tempel van Upsala bungelden de lijken van paarden, ossen, honden en mensen als rottende vruchten aan de bomen. De kroniekschrijver Adam van Bremen heeft ze niet met eigen ogen gezien maar voert een betrouwbare getuige op. “Een christen heeft mij verteld dat hij eens 72 dode lichamen had geteld. Tijdens de slachtpartijen worden klagzangen gezongen. Die zijn zo obsceen dat het beter is er maar over te zwijgen.”

Het leven in het noorden was hard en sober. Men leefde van landbouw en visserij in de zomer, en van de jacht in de herfst en winter. Daarnaast waren er handeltjes in bont, gedroogd vlees en stokvis. Ruimte was er genoeg, maar veel van het land leende zich er niet toe bewoond en bebouwd te worden. Intussen waren er wel steeds meer monden te

vullen. Want een man telde pas mee als hij veel vrouwen en bij al die vrouwen veel kinderen had. Als gevolg daarvan was het voor jonge mannen moeilijk aan een vrouw te geraken. Om toch aan hun trekken te komen, gingen zij op 'maagdenroof'. Een extra complicatie was dat het erfrecht mannen gebod al hun bezittingen aan één van hun zonen na te laten. De rest van het gezin kon kiezen: zich onderwerpen aan het gezag van de erfgenaam of vertrekken om elders zijn geluk te beproeven. Gewapenderhand natuurlijk. Europa zou erachter komen.

De belangrijkste vorm van samenleving was die van de familie of clan. Die vond in haar geheel onderdak in een kolossale, uit één ruimte bestaande, uit eikenhout en leem opgetrokken woning, het *langhuis*. Midden in dat langhuis lag de stookplaats. Daaromheen speelde zich een goed deel van het leven af. Daar werd gegeten en gedronken, gevochten en gevreeën, gelachen en gehuild, gebaard en gestorven. Slapen deed men op met warme huiden beklede banken langs de wanden. De airco was geregeld via een gat in het dak, waardoor ook de rook kon ontsnappen. Gezond was het er niet en rustig evenmin.

De verschillende volkeren vertoonden weinig samenhang. Het zou eeuwen duren voor er leiders opstonden die genoeg in huis hadden om de stammen in één verband te brengen. In afwachting daarvan hadden de clans genoeg met elkaar te stellen; de ene vijandigheid lokte de andere uit, steeds met de kans op escalatie, zodat op den duur een klein vergrijp tot een vernietigende ontknoping kon leiden. Om de toestand enigszins leefbaar te houden, werd een eenvoudig systeem van rechtspraak ontwikkeld, waarin wijze ouderen het voor het zeggen hadden. Het was een voorloper van de later in zwang geraakte jury-rechtspraak. Zo kon het gebeuren dat ontembare mannen veroordeeld werden tot verminkingen, slavernij of ballingschap.

Er waren in deze ruige en veeleisende samenleving sowieso veel uitvallers: vechtersbazen, dwarsliggers, *losers* en vluchtelingen. Voor hen was er geen vangnet. Hun kans op zelfbehoud (en behoud van zelfrespect) lag bijna vanzelfsprekend in een tocht over zee op zoek naar een nieuw begin. Een geluk bij een ongeluk was dat ze daarin nooit alleen stonden. Altijd waren er wel lotgenoten of kameraden, die in de ban raakten van het idee dat er in het ondermaanse meer moest zijn dan stokvis en geitenvlees en die bereid waren hun schaarse zekerheden de rug toe te keren. Er is geen steekhoudende schatting mogelijk over het

aantal avonturiers die een vroege dood vonden. Het moeten er, gezien de risico's die zij namen, heel veel geweest zijn. Vaststaat dat er ook velen waren die slaagden. Zij bouwden in den vreemde een bestaan op als kolonist, handelaar, huurling of... rover, vonden (of stalen) vrouwen die hen onderdanig waren en stichtten snel groeiende gemeenschappen. Sommigen keerden nog eens terug naar hun geboortegrond om daar goede sier te maken met alles wat zij hadden bereikt. Zo zaaiden zij zin voor avontuur bij nieuwe generaties.

De zee had altijd al een hoofdrol gespeeld in het leven van de Noormannen. Lang waren zij de enigen in West-Europa die over een vloot van betekenis beschikten. Aanvankelijk hadden zij genoeg aan schepen die man en vracht veilig van het ene eiland naar het andere verplaatsten. Nieuwe praktijken brachten nieuwe behoeften. Handel maakte plaats voor roof en oorlog, handelaren werden krijgers en rovers, de vracht bestond voortaan uit buit en slaven. De logge roeiboten zonder zeil, die eeuwenlang het beeld in de noordelijke wateren hadden bepaald, werden links en rechts gepasseerd door snelle, lichte, gestroomlijnde oorlogsschepen, de *drekkar*. Dat waren de roemruchte drakenschepen, ontworpen en gebouwd voor het snelle transport van mannen en hun wapens. De krijgers bedienden eigenhandig de riemen. De basis van de *drekkar* was een lange, stevige kiel, waarin kenners tot op de dag van vandaag "een briljante nautische vinding" zien. Zij hield een lage, brede, sterke en tegelijkertijd elastische scheepsromp bij elkaar, geschikt om ondiepe wateren te bevaren, maar ook evenwichtig genoeg om op volle zee windkracht negen te trotseren. Gebouwd van licht hout, zodat ze als het nodig was over land van het ene water naar het andere konden worden gedragen. Opgetuigd met een felgekleurd zeil en opgesierd met een schrikbarende drakenkop, een blinkende bijl hoog in de mast gebonden. Zo lieten zij spoedig de kusten van heel Europa sidderen. Omdat de schepen soms ook als graf dienden en dan onder hoge grafheuvels bedolven werden, is een aanzienlijk aantal bewaard gebleven. Zo weten we hoe vernuftig en vakbekwaam in die tijd de scheepsbouwers waren. En hoezeer de als rauwe zeebonken bekend staande Vikingen de verfijnde kunst van houtsnijwerk en *scheepsdesign* verstonden. Aanvankelijk waren de *drekkar* niet meer dan verlengde roeiboten, tussen de tien en twintig meter lang, plaats biedend aan twintig tot dertig krijgslieden. Naarmate de rooftochten succesvoller

werden en langer duurden, groeiden ze naar een lengte van dertig meter of meer, en boden ze plaats aan zestig tot een kleine tachtig roeiers. Beeldbepalend werd ook de oplossing die zij vonden voor hun zware, ronde, in felle kleuren geschilderde schilden. Die werden langs de buitenkant van de scheepsromp gehangen en leverden aldus een niet geringe bijdrage aan de krijgshaftige aanblik van het vaartuig. De opvarenden genoten overigens geen enkel comfort. De ware Viking kon daar wel mee leven. Als haringen in een ton verplaatsten de krijgers zich van kust naar kust, vastgenageld op een enge zitplaats, ingebouwd tussen bagage, proviand en drinkwater. Om te slapen gingen ze ‘onder zeil’, dicht tegen elkaar om warm te blijven. Wie zich moest ontlasten, stak eenvoudig zijn achterste overboord. Dat de Vikingen dit alles dagen- en wekenlang volhielden, mag onze bewondering wekken, ook al was het doel van hun expedities meestal schrikbarend.

Niet minder verbazingwekkend is dat zij erin slaagden de kunst van het navigeren zodanig onder de knie te krijgen dat ook lange reizen over de wereldzeeën tot de mogelijkheden gingen behoren. Daarbij bedienden zij zich van de stand van hemellichamen, het gedrag van zeevogels en een geheimzinnig instrument dat in hun saga’s als *zon-nesteen* werd aangeduid. Waarschijnlijk ging het om een magnetische steen die, liggend op een plankje in een bak water, de weg naar het noorden wees.

Het waren deze vaardigheden, gekoppeld aan ondernemingslust, doorzettingsvermogen en doodsverachting, die hen in de loop van twee eeuwen naar IJsland en de Hybriden, Parijs en Marseille, Napels en Palermo, Kiev en Constantinopel, Groenland en Noord-Amerika zouden brengen.

In voorbereiding

Stupor Mundi

*Het duizelingwekkende bestaan
van keizer Frederik II*

Cas van Houtert

Keizer Frederik II (1194-1250) was op afstand de grootste en meest tot de verbeelding sprekende vorst van zijn tijd. In zijn persoon vonden de machtige geslachten van de Hohenstaufens (in Duitsland) en de d'Hautevilles (in Zuid-Italië) hun bekroning. In zijn genen zat het beste van zijn beide grootvaders, Frederik Barbarossa en Rogier II.

Frederik was koning van Sicilië en Zuid-Italië, korte tijd koning van Jeruzalem en van 1220 tot aan zijn dood keizer van het Heilige Roomse Rijk.

Ondanks voortdurend verzet van de Paus, werkte hij aan de verwezenlijking van zijn ideaal, een imperium waarin vrede en gerechtigheid heersten en waar even goed plaats was voor christenen als voor niet-christenen. Hij bevorderde (en beoefende ook zelf) de wetenschap, stichtte de befaamde universiteit van Napels en bouwde in de heuvels van Apulië het mooiste van al zijn kastelen, het grandioze Castel del Monte. Zijn hof ontwikkelde zich als een briljante legende. Hij verzamelde er de grootste geleerden en kunstenaars van zijn tijd, de mooiste vrouwen en de meest verbazingwekkende wilde dieren. Ook schreef hij zijn fameuze verhandeling *De arte venandi cum avibus* over de kunst van het jagen met vogels. De keerzijde van de medaille was dat hij zich gedwongen zag zijn opstandige zoon Hendrik levenslang op te sluiten. En dat hij de Kerk, voorheen een bron van gezag en evenwicht, in staat van ontreddeuring bracht. Aan het eind van zijn dagen verloor zijn heerschappij een deel van haar glans. Maar in de geschiedenis zou het beeld blijven hangen van de *Stupor Mundi*, de Man die de wereld versteld deed staan.